

29. Там само.
30. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 60.
31. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 67.
32. Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А. Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.) // Архіви України. – 1968. – №5. – С. 3–10.
33. Зубко О. Радянським архівам – 60 років // Ленінська правда. – 1978. – 21 травня. – С. 2.
34. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973 рр.). – К.: Наукова думка, 1975.
35. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 21.
36. ДАСО, р. 2445, оп. 4, спр. 6.
37. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 30.
38. ДАСО, р. 5802, оп. 2, спр. 127.
39. Там само.
40. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 152.
41. ДАСО, р. 2445, оп. 6, спр. 56.
42. ДАСО, р. 2448, оп. 1, спр. 152.

Н.М.Жулканич

Джерельна база дослідження історії аграрних відносин в областях Українських Карпат (др. пол. XX ст.)

Будь-яка інформація, яка стосується минулого людства, може бути історичним джерелом. Джерельна база історії аграрних відносини областей Українських Карпат налічує величезний обсяг матеріалу. Тому в процесі наукового дослідження слід визначитися, яка саме інформація заслуговує на увагу, є найбільш достовірною, репрезентативною і містить концентровані, узагальнені відомості.

В процесі дослідження аграрних відносин слід використовувати різноманітні як опубліковані, так і неопубліковані джерела. Основні з них наступні: документи вищих органів законодавчої, виконавчої влади – матеріали з'їздів Комуністичної партії СРСР та УРСР, Рад СРСР, постанови Кабінету Міністрів України, Укази Президента України і т.ін.; статистичні збірники; періодична преса; мемуарна література; щоденники; епістолярна література.

Важливе значення у вивченні розвитку аграрної сфери належить неопублікованим архівним документам, що знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів управління та влади України, Держав-

них архівів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

Джерельна база еволюції аграрних відносин у регіональному зрізі в період другої половини ХХ століття практично не досліджена. Окремі дослідники [8; 12; 13; 14; 16; 21] опосередковано торкалися цих питань, характеризуючи трансформаційні процеси в сільськогосподарському виробництві держави в цілому.

Метою даної статті є аналіз джерельної бази історії аграрних відносин на теренах областей Українських Карпат.

В процесі дослідження аграрних відносин необхідно дотримуватися одного з основних підходів розгляду конкретно-історичних явищ і подій, сформульованих академіком В.А.Смолієм щодо використання найбільш типових архівних документів [12, с. 63]. Тож із величезної маси наявних матеріалів варто характеризувати, аналізувати не взагалі архівні матеріали, а найбільш типові з них.

У матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України документи стосовно розвитку сільського господарства містяться у фондах Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф.1), Міністерства сільського господарства Української РСР; у фондах Центрального державного архіву вищих органів управління і влади України – в документах Ради Міністрів Української РСР (Ф. Р-2), Міністерства сільського господарств (Ф. 27), Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф582), Міністерства освіти УРСР (Ф. 166), Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф.342), Головного управління газового господарства республіки (Ф. 4335).

Фонд Центрального Комітету Комуністичної партії України містить доповідні записки, листи, звіти та інші документи, що стосуються розвитку аграрної сфери досліджуваного періоду України в цілому, та в розрізі областей зокрема. До прикладу, опис 24 (II частина) включає інформацію про розвиток меліорації (спр. 6.137), електрифікації (6.302), матеріально-технічне забезпечення господарств (6.150), торговельне й побутове обслуговування сільського населення (6.229) та про здійснення планомірної перебудови сіл республіки (6.351). Окремі справи, які тривалий час зберігалися під грифами "для службового користування", "таємно", містили поряд з традиційними позитивними оцінками загального стану села і критичні акценти щодо тих чи інших аспектів розвитку карпатського села. В них йдеться про серйозні недоліки в сільськогосподарському виробництві, порушення у використанні коштів, виділених для сільського господарства, зокрема керівництвом зональної Гірсько-Карпатської сільськогосподарсь-

кої станції (спр. 528, 684, 695). Опис 25 (частина I), крім важливих відомостей з розвитку сільського господарства передгірних та гірських районів УРСР (спр. 1072), містить матеріали про впровадження досягнень науки і техніки в аграрне виробництво (спр. 1096), мобілізацію всіх, і міських у тому числі, трудових ресурсів – студентів, учнів, службовців – на збирання врожаю (спр.1080). Проблеми сільського будівництва ілюструє переписка обласних комітетів КП Закарпаття та Львівщини з ЦК КПУ (спр. 1572). Висвітлення питань кадрового забезпечення колгоспів та радгоспів регіону знаходимо в описі 25, частина II (спр. 1926, 1723). Відношення партійного і радянського керівництва щодо функціонування особистих підсобних господарств населення завжди було неоднозначним, а точніше діаметрально протилежним у різні роки. До прикладу, період з початку 80-х рр. минулого століття став періодом не лише лояльного ставлення, а сприяння розвитку особистих господарств населення, що знайшло відображення у відповідних документах (спр. 2086, 2094). Характерно, що в зазначених архівних джерелах знаходимо не лише плани, завдання, а й документи щодо виконання (або невиконання) запланованого, що дає можливість, в окремих випадках, порівняти наявний цифровий матеріал із статистичними даними (спр. 2426, 2556, 2572, 2573).

Документи ЦДАГО України розкривають також питання "роботи" партійних і радянських органів влади щодо заборони так званої "протизаконної діяльності залишків уніатського духовенства", яка в першу чергу стосувалася західних областей (ф. 1, оп. 25, спр. 369, 872, 1723).

У 80-х – на поч. 90-х рр. минулого століття в процесі розвитку сільськогосподарського виробництва неабияке значення надавалося впровадженню інтенсивних технологій, створенню високомеханізованих господарств та агрофірм на промисловій основі, що відображено у відповідних документах (ф. 1, оп. 32, спр.1764, 2392). Не обходило своєю увагою керівництво і питання соціального розвитку села (спр. 1653, 2323). В умовах зростання міграції сільської молоді, складної демографічної ситуації виникла потреба здійснення рішучих кроків щодо вирішення соціальних проблем села, проте належного результату досягнуто не було.

Певну кількість інформації стосовно аналізованих областей знаходимо й у фонді 27 – в документах Міністерства сільського господарства Української РСР. У них йдеться про електрифікацію колгоспів та радгоспів регіону (оп. 22, спр. 1483), працевлаштування та заробітну платню селян (спр. 3259, 3324).

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документи, що стосуються аграрної, соціальної політики

КПРС на селі, містяться у фондах Ради Міністрів УРСР (Ф. Р-2), Міністерства сільського господарства УРСР (Ф. 27), Міністерства освіти (Ф. 166), Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф. 342), Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф. 582), Головного управління газового господарства (Ф. 4335).

Фонд Ради Міністрів УРСР (Ф. Р-2) містить здебільшого листування з обласними органами влади, доповідні записки та довідки останніх з питань розвитку аграрного виробництва на місцях, освітньої й культурної роботи на селі, побутового обслуговування населення. Якщо статистичні збірники з розвитку народного господарства УРСР фіксували переважно лише позитивні зрушення, то в архівних матеріалах знаходимо інформацію і про недоліки управління сільськогосподарським виробництвом (Ф. Р-2, оп. 14, спр. 1611, спр. 5968), невирішені проблеми діяльності мережі закладів побутового обслуговування (Ф. Р-2, оп. 13, спр. 8514), нецільове використання державних коштів, наданих відстаючим господарствам регіону (Ф. Р-2, оп. 19, спр. 3137), а також про форсоване і непродумане перетворення карпатських колгоспів у радгоспи (Ф. Р-2, оп. 13, спр. 8582).

Значний масив інформації з аналізованих питань зосереджено у фонді Міністерства сільського господарства УРСР (Ф. 27, оп. 22), зокрема в листуванні міністерства з вищими органами влади, у щорічних звітах діяльності суб'єктів господарювання, аналітичних довідках щодо наслідків спроб реформування аграрної сфери тощо. Матеріали фонду висвітлюють заходи з підготовки кадрів для сільського господарства (спр. 1045), якісний склад голів колгоспів та радгоспів, головних спеціалістів аграрних господарств Карпатського регіону (спр. 2783, 7322), здобутки і прорахунки у зміцненні економіки господарств гірських та передгірних районів Карпат (спр. 1483), розвиток у регіоні підсобних підприємств і промислів з метою задіяння наявної надлишкової робочої сили у виробничий процес (спр. 2317). Знаходимо також дані аналізу стану запровадження гарантованої оплати праці (спр. 695) та зростання грошових надходжень селян від участі у громадському виробництві в сільськогосподарських підприємствах областей Українських Карпат (спр. 2783).

Документи Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф. Р-582) містять відомості про кількісні та якісні показники функціонування колективних та державних сільськогосподарських підприємств, а також про чисельність працівників, розподіл їх за освітніми, віковими та національними особливостями. Це дозволяє у багатьох випадках співставити архівні матеріали із цифровими даними статистичних щорічників. Нами виявлені певні розбіжності у висвітленні цими джере-

лами завищених у результаті приписок показників зростання врожайності та продуктивності земель, обсягів виробництва сільгоспродукції за рахунок використання необлікованих земель та худоби.

Необхідно зазначити, що центральні архіви не містять достатньої інформації з розвитку сільського господарства карпатських областей, хоча за радянською практикою всі документи дублювалися і повинні були передаватися в центральні архіви. Навіть справи, у назву яких винесено питання з розвитку сільського господарства в цілому областей УРСР, не завжди містять інформацію стосовно аналізованого регіону. В названих архівах здебільшого наявні матеріали про Львівську область, щодо решти аналізованих областей інформацію можна вважати недостатньою.

Значний масив матеріалу з історії аграрних відносин Карпатського регіону містять фонди державних архівів Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Ці матеріали зібрані у фондах обласних комітетів Комуністичної партії України, обласних виконавчих комітетів рад народних депутатів, обласних управлінь сільського господарства, відділів народної освіти та охорони здоров'я. Саме в них концентрується партійно-урядова та поточна документація обласних органів управління народним господарством, в тому числі аграрним сектором, ділове листування, головні відомості щодо проблем функціонування сільських територій.

Фонди комітетів комуністичної партії досліджуваних областей та управлінь сільського господарства містять цілий спектр відомостей з різних сфер соціально-економічного та культурного життя карпатського села. Вони стосуються не лише господарської діяльності колгоспів та радгоспів, а й забезпечення їх кваліфікованими кадрами, питань медичного та побутового обслуговування населення, будівництва та оснащення навчальних і культурних закладів, розвитку фізкультури і спорту.

В історичному аспекті важливими є численні узагальнюючі звіти про стан сільського господарства за той чи інший період, котрі склалися, як правило, наприкінці п'ятирічок або ж, навпаки, на початку тієї чи іншої реформи. Вони насичені багатою інформацією, яка однак потребує критичного, аналітично виваженого підходу та оцінки.

Для радянського періоду було характерним дублювання облвиконкомівських і партійних (обкомівських) матеріалів, зокрема постанов. Перші більш фактографічні, містять численні додатки, але і менш об'єктивні. Партійна документація містить більше негативних моментів з історії карпатського села та висвітлює дещо ширшу картину сільського укладу. Спі-

вставляючи обидва типи документів, які взаємодоповнюють один одного, можна з високою часткою ймовірності відтворити реальний стан речей.

Важливі документи знаходимо у фондах Виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих Карпатського регіону. В них міститься листування облвиконкомів з Міністерствами УРСР, райвиконкомами та іншими організаціями щодо функціонування соціальної сфери села: питань культури, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення населення, розвитку фізкультури та спорту. Аналіз цих архівних документів свідчить про те, що в радянський період історії владні органи регіону приділяли досить значну увагу розвитку соціально-культурної сфери села (проте забезпечувався цей розвиток здебільшого коштом колгоспів), чого не спостерігалося в період перебудови та в роки незалежності України. Незважаючи на те, що соціальна сфера завжди фінансувалась за залишковим принципом (першочергово – виробнича сфера), все ж за роки радянської влади в карпатському селі було введено в дію значну кількість закладів освіти, культури, охорони здоров'я.

В документах обласних управлінь статистики міститься значний цифровий матеріал: річні звіти про розвиток сільського господарства за різний період, про чисельність та фонд заробітної плати колгоспників та робітників радгоспів.

У фондах обласних управлінь сільського господарства і управлінь будівництва знаходимо дані про темпи житлового будівництва в областях, документи щодо індивідуальної забудови та затрат на неї. В матеріалах засвідчено, що значна частина житлового фонду, введеного в дію на селі впродовж досліджуваного періоду, була збудована за власні кошти селян.

Матеріали і документи, що стосуються розвитку сільського господарства в період незалежності України до цього часу розрізнено зберігаються в обласних управліннях сільського господарства та продовольства і частково в інших управлінських і державних організаціях, що значно обмежує доступ до них.

Слід зауважити, що найбільшу складність для дослідника становитиме опрацювання матеріалів Чернівецького обласного архіву. Архів розміщується у непристосованому аварійному неопалюваному приміщенні (колишнього косяулу). За таких умов має місце нестача кадрів. Одна співробітниця архіву, що готує до видачі справи, просто не в змозі підібрати усі замовлені дослідниками документи. Тому отримати належні 10 справ на день у цьому архіві проблематично. До того ж, документи архіву не систематизовані за галузями. У справах, в назвах яких зазначено ви-

світлення питань розвитку аграрних відносин, міститься інформація стосовно допризовної підготовки робітничої молоді чи репертуарів міських театрів, розширення автобусного парку міста й таке інше. Отже виявлення, підбір і опрацювання матеріалів з розвитку сільського господарства та функціонування сільських територій Чернівецької області потребує подвійних зусиль та часу.

Не завжди архівні документи містять об'єктивну інформацію, хоча вони є більш інформативними та достовірними, ніж матеріали преси чи мемуарні джерела. Архівні джерела з розвитку аграрної сфери регіону – це сотні важливих для історії документів, розпоряджень, постанов, директив, інструкцій, інформаційних матеріалів щодо проблем функціонування суб'єктів господарювання в карпатському селі, перебігу як позитивних, так і негативних методів формування нового укладу життя карпатського селянства, складностей у проведенні земельної й аграрної реформ у цілому.

В дослідженні аграрних відносин важливими є також опубліковані матеріали. Вагомим джерелом з історії розвитку аграрної сфери виступає різноманітний статистичний матеріал. Він відображає кількісну сторону масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їх якісною стороною, досліджує кількісні вираження закономірностей економічного і суспільного розвитку в конкретних умовах місця і часу. З опублікованих матеріалів назвемо ювілейні та щорічні видання "Народное хозяйство СССР", "Народне господарство Української РСР" [18; 19] та статистичні щорічники аналізованих областей за відповідні роки, також галузеві статистичні збірники.

До галузевих статистичних збірників відносимо ті, що стосувалися сільського господарства республіки. До прикладу, "Сільське господарство Української РСР за десять років 1965–1975" [25]. Вони будувалися за тематичними рубриками, які не змінювалися впродовж тривалого часу. Це дозволяє прослідкувати зміни у кількості колгоспів та радгоспів, у розмірі сільськогосподарських угідь, технічному забезпеченні господарств, кількісному та якісному складі керівників і спеціалістів. Зрозуміло, що зазначені матеріали в радянський період ретельно відбиралися та редагувалися науковцями від влади. Їх достовірність далека від стовідсоткової через надто поширену в радянську добу практику приписок, свідомого завищення різних кількісних показників. До прикладу, як зазначає дослідник С.С.Падалка, "продуктивність праці у всьому світі розраховувалася як відношення чистої продукції до затрат живої праці, а в нас – за валовою продукцією" [21, с. 25]. Тому показник продуктивної праці в сільському господарстві був завищений принаймні втричі. Тож, у процесі дослідження

необхідно критично підходити до аналізу опублікованого цифрового матеріалу.

З проголошенням незалежності України було започатковано видання щорічника "Сільське господарство України", в ньому спираючись на традиційну методику, розкривалися регіональні аспекти розвитку аграрної сфери на рівні регіонів та областей. Окремо необхідно згадати збірники "Соціальна сфера села України: регіональний аспект" [27] та "Розвиток сільських територій України" [24]. Перший є науково-аналітичною розробкою, здійсненою колективом дослідників на матеріалах Держкомстату України, Міністерства аграрної політики, Української Аграрної академії наук та інших відомств. Три розділи видання містять дані з соціального розвитку села в цілому по країні та в регіонах у період з 1990 по 2000 рр. У розрізі областей наведено показники, що характеризують демографічну ситуацію, трудові ресурси села, матеріальний добробут, забезпеченість сільського населення об'єктами соціальної інфраструктури.

У 2006 р. Держкомстатом України видано наукову статистико-аналітичну розробку "Розвиток сільських територій України", яка містить значний обсяг інформації про основні результати соціального розвитку села в цілому по країні та регіонах за 1990–2005 рр. В ній розглянуто економічну діяльність сільськогосподарських підприємств і господарств населення, охорону та використання природних ресурсів, демографічна ситуація в сільській місцевості, зайнятість населення, кадрове забезпечення агропромислового комплексу, добробут селян, рівень їх заробітної плати, умови праці, стан соціальної інфраструктури тощо. Значний обсяг фактичного матеріалу знаходимо в обласних статистичних збірниках. Найповніше цифрові дані з розвитку сільського господарства представлені у збірниках "Основні показники розвитку народного господарства" та "Статистичних щорічниках" [17; 20; 28; 29; 30] карпатських областей за відповідні роки. Вони містять інформацію стосовно кількості сільського населення, державних і колективних сільськогосподарських підприємств, об'єктів виробничого та соціально-культурного призначення на селі, темпів розвитку рослинництва й тваринництва і таке ін.

Вони є цінними для систематизації й узагальнення фактичного матеріалу, зручні для користування, оскільки регулярно видавалися окремими збірниками, є доступними не тільки для фахівців, але й для широкого загалу, містять надзвичайно концентровану, цифрову інформацію про стан села.

Проте у статистичних збірниках, виданих до 1991 р., містилися лише ті дані, які могли проілюструвати правильність політики партії та переваги соціалістичного способу життя. З них випливає, що продуктивність праці селян постійно зростає, проте це насправді відбувалося пропорційно па-

дінню сільськогосподарського виробництва, що в довідниках воліли не відмічати. До того ж, у збірниках скорочувалися обсяги інформації та відбувався перехід від абсолютних показників до відносних.

Про це слід пам'ятати при користуванні даним типом джерел. До їх аналізу потрібно підходити критично і по-можливості перевіряти, співставляти із іншими (до прикладу архівними) джерелами та публікаціями в засобах масової інформації.

Важливим історичним джерелом є опубліковані офіційні партійні та державні документи. Серед них ті, що стосувалися розвитку аграрної сфери країни й республіки в цілому та регіону зокрема. До перших відносимо: "Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1971 гг.)" [22], "Ленинская аграрная политика КПСС" [15], "Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам" [23], постанови Пленумів ЦК КПРС та ЦК КПУ, Ради Міністрів СРСР, Закони України та Укази Президента України, які стосуються досліджуваної теми. Серед останніх такі важливі документи як: Закони України "Про власність" (травень, 1991) [9], "Про селянське (фермерське) господарство" (грудень, 1991) [11], "Про колективне сільськогосподарське підприємство" (лютий, 1992) [10]; Укази Президента України "Про заходи щодо реформування аграрних відносин" (січень, 1995), "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" (серпень, 1995), "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (грудень, 1999) [32], в яких зазначено основні напрями здійснення аграрної політики України на сучасному етапі.

Серед збірників документів, що торкалися аграрних перетворень у регіоні у досліджуваний період: "Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979" [26], "Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939–1989" [31], "Аграрна реформа на Львівщині. Документи і матеріали (1990–1994)" [7].

Необхідно зауважити, що документи для збірників радянського періоду проходили дуже ретельний відбір та навіть редагування, тому вони менш інформативні, ніж архівні матеріали.

Джерелами вважаємо також матеріали преси. В радянський період публікації на аграрну тему друкували журнали "Коммунист", "Комуніст України", "Вопросы истории", "Политическое самообразование", "Экономика сельского хозяйства", "Вісник сільськогосподарської науки", "Економіка Радянської України". Матеріали з розвитку сільськогосподарського виробництва 60–80-х рр. знаходимо в газетах "Правда", "Известия", "Сельская жизнь", "Радянська Україна", "Правда України", "Колгоспне село" та значній кількості обласних і районних видань. У незалежній Україні органом вико-

навчої влади держави, в якому друкуються Закони України, Укази Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України є "Урядовий кур'єр". Законодавчі акти та матеріали щодо розвитку аграрної сфери публікують газети "Голос України", "Дзеркало тижня", "Сільські вісті", "Селянська спілка", журнали "Відомості Верховної Ради України", "Віче", "Сільські обрії", "Український історичний журнал" та ін. Питання розвитку аграрного сектора і колективного господарювання в Карпатах висвітлювалися у матеріалах обласних періодичних видань, газетах "Закарпатська правда", "Закарпатська Україна", "Село і люди" (Івано-Франківська обл.), "Селянин" (Львівська обл.) та ін. Газетні публікації радянських часів мають, із зрозумілих причин, суб'єктивний характер. Це переважно мажорні репортажі про чергові перемоги трудівників ланів і ферм, сповнені штампів, неприкритого прикрашування дійсності. Більш інформативними та достовірними є публікації періоду незалежності України, зокрема в "Українському історичному журналі", науково-практичному журналі "Регіональна економіка", міжнародному науково-виробничому журналі "Економіка АПК" та міжнародному науково-практичному журналі "Економіка та держава".

Отже, дослідження розвитку аграрних відносин потребує залучення не лише архівних матеріалів, документів суспільно-політичного характеру, а й статистичних даних. Всі вказані джерела відбивали лише загальну картину розвитку аграрної сфери, в них був практично відсутній так званий "людський чинник". Проте усі вони мають важливе значення для правильного трактування історичних змін, що відбулися в карпатському селі впродовж зазначеного періоду.

Вважається, що історики, які спеціалізуються на вивченні близьких історичних періодів, знаходяться в більш вигідних умовах, ніж ті, які вивчають віддалені історичні епохи, оскільки вони володіють більш повним і систематизованим фактичним матеріалом. Проте і в них виникає чимало об'єктивних труднощів з використанням історичних джерел. Залучаючи в процесі дослідження значний арсенал наявних архівних та статистичних матеріалів з історії нового та новітнього часу, не слід забувати, що вони не позбавлені ідеологічного навантаження. Здебільшого вони заполітизовані та заідеологізовані, адже є, так би мовити, пам'ятками минулого і несуть на собі відбиток часу та умов їх створення. Вірне трактування таких історичних джерел можливе лише за умови врахування тодішніх соціально-економічних відносин та політичної ситуації.

Для більшого успіху і повноти історичного дослідження доцільним є використання сукупності історичних джерел, які б взаємодоповнювали одне одного: статистичні дані, архівні матеріали, опубліковані збірники документів та періодика. По можливості дані з різних джерел варто співставляти. Комплексне використання широкого загалу зазначених матері-

алів дає можливість більш об'єктивно вивчити і проаналізувати засади розвитку аграрних відносин на теренах областей Українських Карпат.

Література

1. Центральний Державний архів громадських об'єднань України.
2. Центральний Державний архів вищих органів управління України.
3. Державний архів Закарпатської області.
4. Державний архів Івано-Франківської області.
5. Державний архів Львівської області.
6. Державний архів Чернівецької області.
7. Аграрна реформа на Львівщині. Документи і матеріали (1990–1994) / За ред. М.Гладія. – Львів: Каменяр, 1994. – 160 с.
8. Гончарук Н.Б. Реформування агропромислового комплексу України: досвід, проблеми. 1991–1996: Дис... к. істор. наук. – К., 1997.
9. Закон України "Про власність" // Голос України. – 1991. – 24 квітня.
10. Закон України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" від 12.02.1992., №2114 – XII. – К.: Україна, 1992. – 36 с.
11. Закон України "Про селянське (фермерське) господарство". // Урядовий кур'єр. – 1993. – 29 липня.
12. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин на Україні у другій половині ХХ століття (За ред. В.А.Смоля, Т.П.Тронько, О.П.Рєєнта та ін.). – К., 2000. – 135 с.
13. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст. Дис... д-ра істор. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 414 с.
14. Левчук К.І. Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (історико-політичний аспект). Дис... к. істор. наук. – К., 1993.
15. Ленинская аграрная политика КПСС. – М.: Изд-во политической литературы, 1978. – 680 с.
16. Михайлюк В.П. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х на початку 90-х років: Дис... д-ра істор. наук. – К., 1993.
17. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород, 1990. – 207 с.
18. Народне господарство УРСР в 1970 році. – К., 1971. – 564 с.; Народне господарство Української РСР у 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – 547 с.; Народное хозяйство СССР в 1975 году. – М., 1976. – 593 с.
19. Народное хозяйство Украинской ССР. Стат. ежегодник. – К.: Техника, 1982. – 383 с.; Народне господарство Української РСР у 1984 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1985. – 406 с.; Народне господарство Української РСР у 1990 році. Стат. щорічник. – Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1991. – 496 с.
20. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області за роки радянської влади. Статистичний збірник, присвячений 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Івано-Франківськ, 1977. – 127 с.
21. Падалка С.С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи

реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.) // Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2005. – 420 с.

22. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1971 гг.). – М.: Колос, 1971. – 751 с.

23. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.4. – М., 1968.

24. Розвиток сільських територій України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 740 с.

25. Сільське господарство Української РСР за десять років 1965–1975. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1975. – 153 с.

26. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1980. – 541 с.

27. Соціальна сфера села України: регіональний аспект / За ред. П.Т.Саблука, М.К.Орлатого. – К.: НДІ "Укראгропромпродуктивність", 2003. – 605 с.

28. Статистический бюллетень. Основные показатели выполнения Государственного плана экономического и социального развития Львовской области за 1980 год. – Львов. – 149 с.

29. Статистичний щорічник Львівської області за 1997 рік. – Львів, 1998. – 389 с.

30. Статистичний щорічник Чернівецької області за 1998 рік. – Чернівці, 1999. – 359 с.

31. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939–1989. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 445 с.

32. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – №6. – С. 33–34.; Указ Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – №6. – С. 36–38.; Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки" від 3 грудня 1999 р., №1529/99 // Урядовий кур'єр. – 1999. – 12 грудня.